

Onderwijs aan de rechtsfaculteit

Doelstellingen en methode

Frans Vanistendael

1. VERANTWOORDING

1. In zijn bijdrage voor het *Liber Amicorum Frédéric Dumon* (1) heeft collega Herman Cousy op uitmuntende wijze de invloed op de onderwijsmethode beschreven van rechtssystemen en opvattingen over rechtstheorie. Het is niet de bedoeling dit werk nog eens te herhalen. Bij deze gelegenheid wees hij terecht op de uitgebreide literatuur over rechtsonderwijs die verschijnt in *Law Reviews* die aan de Amerikaanse universiteiten door rechtsstudenten worden uitgegeven. Het is dus niet meer dan passend dat dit onderwerp deel uitmaakt van het jubileumnummer van *Jura Falconis* dat door de studenten van deze faculteit wordt uitgegeven, te meer daar in het vorige jubileumnummer van 1974 er ook een korte bijdrage aan de onderwijsproblematiek werd gewijd (2). Meer recent werd een uitvoerig verslag opgenomen over de studiedag «Kwaliteit en Onderwijs» van 1 april 1981 (3). De bovenstaande artikelen hebben het referentiekader geschetst voor de studie en beoordeling van het universitair rechtsonderwijs, meer bepaald aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de K.U.Leuven. De bedoeling van deze bijdrage is een poging te ondernemen om dit referentiekader inhoudelijk op te vullen.

2. DOELSTELLINGEN VAN HET RECHTSONDERWIJS

2. Ieder onderwijssysteem dat zichzelf respecteert begint met een uiteenzetting van de doelstellingen die het wenst te bereiken. Het rechtsonderwijs vormt daarop geen uitzondering.

Het formuleren van doelstellingen voor het rechtsonderwijs wordt aanzienlijk bemoeilijkt door de brede waaier van betrekkingen waarin juristen hun beroep uitoefenen, gaande van advocaat en notaris over bedrijfsrevisor en bedrijfsjurist tot gevangenisdirecteur, vakbondsvrijgestelde leraar en technisch adviseur voor de staats Hervorming in Au-

(1) H. COUSY, *Rechtssystemen en onderwijsmethode, Liber Amicorum Frédéric Dumon*, p. 3-22, Kluwer, Antwerpen, 1983

(2) R. DILLEMANS, «Een nieuw schema voor de universiteit», p. 71-74. Een boek van hen voor ons, *Jura Falconis*, 10 jaar, (1974).

(3) Studiedag Kwaliteit en Onderwijs, *Jura Falconis*, p. 9-56, (1981), meer bepaald de bijdrage van R. VERSTEGEN, «Kwaliteit van het onderwijs», Schets van een referentiekader en voorlopige inventaris van mogelijke vraagpunten.

stralië. Het is niet gemakkelijk de vereisten inzake vorming en scholing voor al deze uiteenlopende beroepen onder een gemeenschappelijke noemer te brengen. Dit wordt nog bemoeilijkt door de voortschrijdende reglementering van onze maatschappij waardoor nagenoeg aan ieder gebeuren in onze samenleving een normenaspect wordt verbonden. Het lijkt me nochtans niet verantwoord te wachten met het uitwerken van een strategie voor de opleiding, tot al deze beroepswerkzaamheden in kaart zijn gebracht (4)

3. Ten einde een duidelijk beeld te vormen over de eisen die door de samenleving er aan de juridische vakopleiding worden gesteld verdient het aanbeveling op geregelde tijdstippen de afgestudeerden te bevragen over de doelmatigheid van hun opleiding. Dit kan worden aangevuld door per vak een stuurgroep aan te stellen van afgestudeerden die in uiteenlopende beroepen bedrijvig zijn. Vanuit hun beroepservaring kunnen zij fungeren als bevoorrechte getuigen om de eisen te doen kennen die aan de vakopleiding worden gesteld.

4. Welk beroep een jurist ook moge uitoefenen, hij zal, althans in de eerste jaren na zijn rechtsopleiding en in de grote meerderheid van de gevallen, steeds te maken hebben met het gebruik van regels of normen voor het maatschappelijk verkeer. Zelfs wanneer hij later in niet juridische functies terecht komt, zal hij dikwijls niet gekozen worden om zijn zuiver technische of economische onderlegdheid, maar om zijn oordeelsvermogen dat het resultaat is van jarenlange omgang met regels.

Anders dan in het om het even welke opleiding wordt van de jurist verwacht dat hij kan omgaan met regels of normen, niet alleen de formele regels die het positieve recht van de staat uitmaken maar ook de informele regels, gebruiken en gewoonten. Men verwacht dat hij die regels kent of tenminste kan vinden, dat hij ze kan toepassen, uitvoeren, gebruiken in een argumentatie, dat hij ze kritisch kan beoordelen, en dat hij zelfs nieuwe regels kan ontwerpen en formuleren. Meer dan van de econoom, de geneesheer, de socioloog, de psycholoog of de ingenieur, wordt van de jurist verwacht dat hij maatschappelijke conflicten kan regelen in overeenstemming met de geldende norm (5).

(4) Zie voor een meer terughoudend standpunt, L. HUYSE, «Studentenbevolking, slagen, mislukken, en studentenbelasting aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid», *Jura Falconis*, 1981, p. 56.

(5) «De studie van het recht... is in de eerste plaats een opleiding tot het beoefenen van het ars boni et aequi, het vinden van een rechtvaardige oplossing, voor de ontelbare problemen die in de maatschappij rijzen». G. VAN HECKE, Rede gehouden bij de opening van het academiejaar aan de KULAK op 6 oktober 1970.

Deze veelzijdige verwachting die vanuit de samenleving aan juristen wordt gesteld geeft meteen het (ruimere) kader aan waarbinnen de opleiding zich zal afspelen.

5. De veelzijdigheid van de beroepseisen sluit meteen ook hun beperkingen in. Het is inderdaad uitgesloten dat alle kundigheden die eventueel in de opdracht van een jurist aan bod zouden komen, ook in de opleiding de volle aandacht zouden krijgen. In medische opleidingen of opleidingen gericht op onderwijs is het beroepsprofiel van de afgestudeerde en bijgevolg ook de professionele bekwaamheden die met dit beroepsprofiel samengaan min of meer overzichtelijk. Niet zo voor de jurist. Dit betekent dat een zekere rangorde van prioriteiten moet worden vastgelegd, waarbij nochtans zoveel mogelijk vaardigheden aan bod komen.

3. EERSTE DOELSTELLING : KENNIS VAN DE RECHTSREGEL

6. De kennis van de rechtsregel is de eerste prioriteit in de rechtsopleiding.

Van zodra men in het recht meer ziet dan een middel ad hoc om geschillen en tegenstellingen op te lossen is de kennis van de rechtsregel belangrijk. Traditioneel hebben de rechtsfaculteiten deze opdracht steeds ter harte genomen en thans nog is de overdracht van de kennis van het positief recht de belangrijkste activiteit, zeker in de licentiejaren.

Historisch is dit zeer eenvoudig te verklaren : in de 16e eeuw met haar eerbied voor de formele wet, was de toepassing van de rechtsregel het middel bij uitstek om geschillen te beslechten. Het volstond de wet te kennen om naar toen gangbare opvattingen zijn rol als jurist te kunnen spelen.

7. De kennis van de rechtsregel vormt nog altijd de basis van de juridische opleiding. Zonder rechtsregel geen rechtsbeoefening. Vandaar dat de inhoud van het leerprogramma in belangrijke mate bepaald wordt door de domeinen van het positief recht waarvan de kennis onontbeerlijk wordt geacht. Dit heeft typisch een aantal vakken voor gevolg die «stof» bevatten die moet gememoriseerd worden. Dit is een onvermijdelijk en essentieel gegeven voor het rechtsonderwijs.

8. Hierbij treden evenwel twee verwikkelingen op. Een eerste is dat buiten de typische rechtsvakken de jurist moet vertrouwd gemaakt worden met een aantal zgn. hulpwetenschappen. De technieken en denkschema's hiervan zijn onontbeerlijk ten einde hem toe te laten met succes regels toe te passen in de werkelijkheid van iedere dag. Het betreft de geschiedenis, filosofie, logika, economie, sociologie en psy-

chologie. Het opvallendste hierbij is het verdwijnen van de studie van het Latijn en de literatuur die voor de hervorming van 1967 een belangrijke plaats innamen en de blijvende afwezigheid van enige technisch-wetenschappelijke inbreng. Niettemin mag men stellen dat althans aan de K.U.Leuven het leerprogramma van de eerste vier studie jaren een evenwicht vertoont dat op detailaanpassingen na, niet straffeloos kan verbroken worden.

9. De tweede verwikkeling vindt haar oorsprong in de neiging om steeds nieuwe domeinen van positief recht in het programma op te nemen. Deze neiging wordt op haar beurt veroorzaakt door de steeds voortschrijdende reglementering van het maatschappelijk gebeuren.

De domeinen waar de laatste jaren de druk bijzonder sterk was betroffen milieuhinder, welzijn- en gezondheidszorg, industriële eigendom, accountancy en informatica. Deze nieuwe domeinen worden gekenmerkt door het feit dat hun rechtsstructuur nog in volle ontwikkeling is, dat zij vaak beheerst worden door specifieke reglementeringen die afwijken van de algemeen gangbare regels van het gemeen recht en dat de jurist er optreedt als vakspecialist. Dit is vaak recht dat nog zijn weg zoekt en dus moeilijk kan opgenomen worden in een klassiek en vaststaand leerprogramma. De aangewezen formule lijkt hiervoor te bestaan in een aantal keuzemogelijkheden (geen vakken) in het laatste jaar van het curriculum, waarin deze probleemgebieden als capita selecta aan bod kunnen komen.

10. Ten aanzien van de massa wetgeving en reglementering is het onbegonnen werk al deze regels volmaakt te beheersen. Dit leidt tot het memoriseren van een hoop nodeloze informatie die reeds verouderd is tegen de tijd dat de student ze in zijn beroep kan gebruiken. Essentieel voor de kennisoverdracht van het positief recht is perspectief te brengen in de materie zodat de student zich kan oriënteren. Er moet worden aangeduid wat essentieel is en wat minder belangrijk. De basisstructuur van de wetgeving moet worden ingehamerd, zodat de student zich in een materie steeds thuis voelt en met gemak de problemen hun plaats kan toewijzen in het geheel. Welke de concrete regel is moet hij dan kunnen vinden in de tekst die op dat ogenblik van kracht zal zijn.

11. Het spreekt van zelf dat de kennis van het positief recht meer inhoudt dan de kennis van de wet of de reglementering of de daarop ontwikkelde rechtspraak. Deze kennis houdt ook de mogelijkheid in deze regels concreet toe te passen in niet al te ingewikkelde gevallen. Men moet het voertuig van de wet niet alleen theoretisch kennen, men moet er ook eenvoudige trajecten mee kunnen rijden.

4. TWEEDE DOELSTELLING: VERWERVEN VAN JURIDISCHE VAARDIGHEDEN

12. Het volstaat niet de huidige stand van het positieve recht te kennen om als jurist te kunnen functioneren in onze samenleving. Daarbuiten worden nog andere vaardigheden vereist die verband houden met het hanteren van normen. Hier volgt een poging tot opsomming :

1. analyse van vonnissen en arresten
2. opstellen van juridische type-documenten (dagvaardingen, statuten enz.)
3. geschreven argumentatie (conclusies)
4. mondelinge argumentatie (pleidooien)
5. wetenschappelijke analyse en oplossing van juridische problemen
6. belangenafweging en juridisch gefundeerde beoordeling van geschillen
7. formulering van regels om geschillen en belangenconflicten op te lossen (legistiek)
8. opstellen van juridische constructies
9. onderhandelen in geschillen en contracten
10. beoordeling van juridische relevantie van feitenmateriaal
11. lobbying en belangenbehartiging
12. beoordeling van de maatschappelijke werking van een rechtsregel
13. opstellen en beheren van een juridisch dossier
14. beheersing van de instrumenten van de juridische informatie (bibliotheek, informatica)
15. omgang met en adviseren van cliënten
16. processtrategie en -tactiek.

13. Het is duidelijk dat veel van deze vaardigheden kunnen en moeten verworven worden in de praktijk. Vandaar dat de juridische beroepsopleiding eeuwenlang in grote mate een praktijkopleiding is geweest die zich nog manifesteert in allerlei stages (advokaat, notaris, parket) en proefperiodes of praktische opleidingen in de administratie of het bedrijfsleven.

Het rechtsonderwijs kan evenwel het verwerven van deze vaardigheden niet uitsluitend toevertrouwen aan praktische beroepsopleidingen, vooral omdat er voor vele van deze vaardigheden geëigende leertech- niken bestaan die in de huidige stages en opleidingen buiten de univer- siteit niet aan bod komen. Heel wat juristen leren deze vaardigheden dan ook nooit. Zij worden door hun opdrachtgevers ongenadig uit hun

juridische rol verwijderd en blijven steken in een doodlopende loopbaan van tweederangsbediende of sjofele advocaat (6). Dit betekent niet dat er voor al deze vaardigheden vakken in het programma moeten worden opgenomen. Het betekent evenmin dat al deze vaardigheden in alle vakgebieden aan bod moeten komen. Het betekent alleen dat naast de kennis van het positief recht en zijn hulpwetenschappen de student de gelegenheid moet hebben om zich in de onderscheiden juridische vaardigheden te bekwamen in de loop van zijn curriculum. Bovendien moet men beseffen dat het aanleren van deze vaardigheden, evenmin als het leren van het positief recht zelf nooit is voltooid en altijd moet worden verdergezet in de praktijk.

5. DE INHOUD VAN HET RECHTSONDERWIJS

14. Indien over de hogervermelde doelstellingen enige consensus kan bestaan, kan de inhoud en de vorm van het onderwijsprogramma worden uitgetekend. Over de inhoud van het basisprogramma bestaat weinig betwisting: in de kandidaatsjaren inleiding in de hulpwetenschappen, met Romeins Recht als specifiek rechtsvak, in het tweede jaar versterkt door Bronnen van het Recht en Beginselen van het Recht; in de twee volgende licentiejaren de gevestigde takken van het Belgisch positief recht waarmee het overgrote deel van de juristen te maken krijgt en rechtsvergelijking.

15. Het probleem ligt in het laatste jaar waar in principe alle basisvakken van het curriculum nog eens als grondige vakken worden geprogrammeerd en een gedeelte van de basisvakken als rechtsvergelijkende vakken plus nog enkele aanvullende keuzevakken. De hervorming van 1967 heeft hier duidelijk gefaald.

Het heeft weinig zin om basisvakken van het curriculum, die reeds vrij grondig werden bestudeerd nog eens extra-grondig te bestuderen in het laatste jaar. Bovendien rijst dan het probleem op basis van welke criteria men moet oordelen wat grondig wordt bestudeerd en wat niet. Het grondig bestuderen van een vak heeft alleen zin wanneer men technische vakspecialisten wenst te vormen. Het is altijd het beleid van de rechtsfaculteit geweest van dit niet na te streven, en van algemeen ge-

(6) Zie in dit opzicht: Rotte tafel gesprek numerus clausus, Kan de universiteit onze problemen oplossen?, *De advocaat*, 1984, nr. 2, p. 1-6. Waarin een bijkomende licentie gerechtelijk recht wordt bepleit voor toekomstige advocaten. Zulke bijkomende licentie zou als selectiemechanisme moeten dienen voor de balie, maar tevens als praktische scholing voor allerlei vaardigheden eigen aan de advocaat, die thans in het rechtsonderwijs blijken te ontbreken.

vormde juristen af te leveren. De bijzondere vaklicenties werden bij de programmahervorming van 1967 dan ook afgeschaft.

16. De doelstelling moet zijn om alle vakken van het curriculum in eenmaal grondig te bestuderen, zodat herkauwen in een later stadium overbodig is. Indien het derde en vierde jaar hiervoor niet volstaan, moeten bepaalde vakken maar worden overgebracht naar derde licentie. Dit was trouwens het geval in het oude doctoraatsprogramma, waar het laatste doctoraatsjaar niet werd bekritiseerd zoals de huidige derde licentie.

17. Het laatste jaar is bovendien de aangewezen ruimte om nieuwe domeinen in de leerstof op te nemen die nog niet volledig in het rechtssysteem zijn geïntegreerd, zoals milieurecht, informatica, enz. Tenslotte is het laatste jaar de aangewezen plaats voor een aantal reflectievakken die thans in de derde licentie zijn opgenomen.

18. Dit brengt ons tot een andere leerinhoud voor de huidige derde licentie: basisvakken, waarvoor nog geen plaats was in de vorige jaren, reflectievakken waarvoor een basisopleiding is vereist en capita selecta van nieuwe rechtsdomeinen.

Alleen de basisvakken en reflectievakken zouden verplicht moeten gesteld worden, dat capita selecta voor nieuwe rechtsdomeinen zouden (geselecteerde) keuzevakken moeten worden.

Dit betekent dat het inhoudelijk leerprogramma van de derde licentie aanzienlijk kan worden ingekrompen, wat ruimte zou vrijmaken voor nieuwe vormen van rechtsonderwijs.

6. DE VORM VAN HET RECHTSONDERWIJS

19. De vorm van het onderwijs wordt grotendeels bepaald door twee factoren: de omvang van de klas en de aard van de didactische hulpmiddelen die men wil of kan gebruiken. De omvang van de klas is van cruciaal belang. Voor de aard van de didactische hulpmiddelen wordt verwezen naar het studiemateriaal dat ter beschikking werd gesteld op verschillende studiedagen die georganiseerd werden door de VLIR (7).

a. Het onderwijs in grote groepen

20. Het rechtsonderwijs wordt traditioneel gekenmerkt door massaal ex cathedra onderwijs als overheersende onderwijsvorm. Historisch be-

(7) Hiervoor wordt verwezen naar de documentatie bij het seminarie «Hoorcollege» van 2 september 1983, georganiseerd door de VLIR.

keken is dit begrijpelijk omdat deze onderwijsvorm in de geesteswetenschappen traditioneel werd gebruikt. Bovendien was het de meest goedkope vorm om aan kennisoverdracht te doen in een rechtssysteem waar de kennis van de rechtsregel primordiaal was om te fungeren als jurist. Deze opvatting is op dit ogenblik evenwel volledig achterhaald. Evenmin als in de leraaropleiding de pedagogische vaardigheden niet in massacolleges worden bijgebracht, maar wel in oefenlessen, kunnen bovengenoemde juridische vaardigheden niet worden bijgebracht in meetings met vijfhonderd deelnemers.

21. Dit betekent niet dat ex cathedra onderwijs of massacolleges moeten worden afgeschreven. Goed voorbereide hoorcolleges, zelfs in massavorm, blijven nog altijd een doeltreffend en goedkoop middel van kennisoverdracht. Zij moeten evenwel aangevuld worden met praktische oefeningen die moeten toelaten de theoretisch verworven kennis in eenvoudige gevallen toe te passen. Alhoewel het wenselijk is dergelijke praktische oefeningen in kleinere klassen te geven, met het oog op een betere follow-up van de studenten, is dit in veel gevallen niet strikt noodzakelijk en kan het praktisch inoefenen ook bereikt worden in massacolleges.

22. Sommige van de vaardigheden die hierboven worden opgesomd kunnen mits een volgehouden inspanning van de docent zelfs in massacolleges worden bijgebracht. Dit geldt voor de analyse van vonnissen en arresten, beoordeling van de juridische relevantie van het feitenmateriaal en gedeeltelijk ook voor de belangenafweging en juridisch gefundeerde beoordeling van geschillen. De aangewezen weg om deze vaardigheden in te oefenen is de zogenaamde «Case Method», de bespreking van gerechtelijke uitspraken. Deze methode wordt in de Verenigde Staten in massacolleges toegepast, zodat dit althans voor sommige vakgebieden ook bij ons mogelijk moet zijn, mits een doorgedreven inspanning van de docent. In enkele zeldzame gevallen gebeurt dit trouwens al in de praktijk:

23. Andere vaardigheden zoals de beoordeling van de maatschappelijke werking van de rechtsregel en de formulering van regels om belangenconflicten op te lossen kunnen eveneens in massacolleges worden bijgebracht. Dit gebeurt reeds in vrij grote mate in de praktijk en wordt verweven met de theoretische kennisoverdracht.

b. Het onderwijs in kleine groepen

24. Een aantal vaardigheden zijn evenwel noodzakelijk gebonden aan een onderwijsvorm op kleine schaal, in grootte-orde vergelijkbaar met

een klas van het middelbaar onderwijs. Voor de ontwikkeling van deze vaardigheden is bijna een individuele begeleiding vereist. Het aantal studenten per docent moet strikt beperkt blijven, als het bijbrengen van deze vaardigheden enig succes wil hebben. Dit is te vergelijken met de vaardigheden die tijdens de stage van advocaten en notarissen moeten verworven worden en waarvoor in principe een individuele begeleiding is voorzien.

25. Het betreft hier vaardigheden als: het opstellen van juridische type-documenten, geschreven en mondelinge argumentatie, wetenschappelijke analyse en oplossing van juridische problemen, onderhandelen in geschillen en contracten, omgang en adviseren van cliënten, processtrategie en tactiek. Voor het bijbrengen van deze vaardigheden is het onderwijs in een beperkte groep een *conditio sine qua non*. Deze vaardigheden werden en worden door de niet juridische buitenwereld in het algemeen niet belangrijk geacht. Men neemt immers aan dat zij aangeleerd worden in allerlei vormen van praktische beroepsopleiding. De klachten uit de advocatuur bewijzen dat deze vorm van praktische opleiding faalt.

Men kijkt uit naar de universiteiten om dit probleem op te lossen (8).

26. Een fundamenteel punt hierbij is dat deze vaardigheden niet geïdentificeerd mogen worden met bepaalde vakken of vakgebieden. Dit betekent dat niet noodzakelijk in ieder vak alle vaardigheden moeten worden aangeleerd. De materie van een vakgebied is a.h.w. slechts het didactisch materiaal waarmee een bepaalde vaardigheid wordt bijgebracht. Eens verworven zal die vaardigheid met even groot gemak in andere vakgebieden kunnen worden toegepast. Wel is het zo dat bepaalde vaardigheden uiteraard wat gemakkelijker aansluiten bij bepaalde vakken (bv. processtrategie en proces tactiek leunt gemakkelijk aan bij procedurevakken).

7. DE ORDENING VAN HET ONDERWIJSAANBOD

27. Buiten het domein van de kennisoverdracht en andere vaardigheden die kunnen plaats vinden in massacolleges, zou aan iedere docent de vrijheid moeten gelaten worden om in een aantal jaaruren buiten het hoorcollege, de vaardigheden waarin hij goed is of die zijn belangstelling wegdragen aan een beperkte groep van studenten bij te brengen. Het komt er dan op aan een aanbod van uren voor de studenten

(8) Zie de tussenkomst van oud-stafhouder BOCCART van Brussel, *De Advokaat, l.c.*, 1984, nr. 2, p. 6.

tot stand te brengen waarin op geordende wijze verschillende vaardigheden aan bod zouden komen.

Het huidige aanbod van seminaries en werkcolleges blinkt niet uit door systematische ordening. Het wordt gekenmerkt door een gebrek aan duidelijke doelstellingen met als gevolg een chaotische manier van werken die zowel bij studenten als docenten verwarring schept.

28. De fout die tot nu toe altijd werd gemaakt was het verbinden van seminaries en vooral van werkcolleges aan theoretische vakken. In dit opzicht is het typisch dat bij het geleidelijk invoeren van de seminaries vanaf 1962 voor ieder vak een afzonderlijk seminarie werd voorzien en dat bij het invoeren van de werkcolleges in groepen er voor ieder vak in principe ook een reeks werkcolleges werd voorzien. Dit spruit voort uit de visie dat seminaries en werkcolleges een onderdeel uitmaken van een vak. Dit is m.i. onjuist. Seminaries en werkcolleges dienen in principe buiten de indeling in vakken te staan, alhoewel zij noodzakelijkerwijze een deel van een bepaalde vakmaterie zullen bestrijken.

29. Wanneer men praktische oefeningen als een onderdeel van de vakstudie beschouwt komt het erop aan de eigenlijke werkcolleges volledig los te koppelen van de indeling in vakken. De studie van het vak is immers bijkomstig aan de bekwaamheden die men in het werkcollege wenst te bereiken. Het is trouwens dubbelzinnig te spreken van een werkcollege, omdat een college in de rechtsfaculteit nog altijd aan een massagebeuren doet denken. Het ware verkieselijker te spreken van workshops of werkgroepen.

30. De workshops of werkgroepen moeten dan worden ondergebracht in een samenhangend programma dat de student moet doorlopen, zodat hij benevens de vakkennis ook een minimum aan professionele vaardigheden zou verwerven. Het volstaat niet de instructies van seminaries en werkcolleges in studiegidsen af te drukken, de doelstellingen en methoden van deze onderwijsvorm moeten in een overzichtelijke structuur worden gegoten die als een systematisch leerprogramma overkomt.

8. CONCREET ONDERWIJSPROGRAMMA

31. Dit zou in de tweede licentie tot volgend leerprogramma kunnen aanleiding geven :

A. Colleges (omvat hoorcolleges en praktische toepassingen)

- Administratief recht
- Familiaal en vermogensrecht
- Strafvordering

- Handels- en Economisch recht
- Vennootschappen en verenigingen
- Gerechtelijk privaatrecht
- Internationaal privaatrecht
- Fiscaal recht
- Sociale zekerheid

B. Seminaries (omvat de wetenschappelijke behandeling van een juridisch probleem, die zou kunnen uitmonden in een publicatie — maximum aantal deelnemers 20, eventueel in reeksen).

- Zelfde verdeling als in de theoretische vakken.

C. Werkgroepen (aanleren van één of meer professionele vaardigheden, maximum aantal deelnemers 20, eventueel in reeksen).

- Opstellen van akten
- Legistiek
- Onderhandelingen (contracten)
- Onderhandelingen (lobbying - belangenbehartiging)
- Onderhandelingen (geschillen)
- Juridische dossiers
- Processtrategie en tactiek
- Geschillen (conclusies)
- Geschillen (pleidooien)
- Geschillen (uitspraken)
- Arbitrage
- Juridische constructies
- Omgang en advies aan cliënten.

32. De seminaries zouden per vak behouden blijven, eventueel gesplitst in reeksen, met als hoofdopdracht het wetenschappelijk werk. Dit is verantwoord omdat, behalve voor de zeer beperkte groep juristen die later in onderzoek gaat, de grote meerderheid van de juristen later niet meer met wetenschappelijk werk wordt geconfronteerd, terwijl zulk werk toch een grote vormende waarde heeft. De huidige praktijk waarbij seminaries aanleunen bij een vak geeft geen aanleiding tot kritiek of ontevredenheid. De werkgroepen kunnen, maar moeten niet noodzakelijk aanleunen bij een vak.

33. Het is duidelijk dat het bovenstaande programma de tweede licentie zou overbelasten. Daarom moet in de eerste en tweede licentie ruimte geschapen worden door het overhevelen van een aantal basisvakken of gedeelten ervan naar de derde licentie. Bovendien bestaat in de derde licentie ruimte om werkgroepen te organiseren. Aangezien een zekere basiskennis vereist is vooraleer men in seminaries of werkgroepen kan werken, zouden in eerste licentie de klemtoon vallen op basis-

vakken, waarvan het belang gaandeweg zou afnemen naar de derde licentie toe, terwijl het belang van de seminaries en werkgroepen zou toenemen naar de derde licentie toe. Dit geeft de volgende indeling :

1e licentie	basisvakken + praktische oefeningen	seminaries	werkgroep
2e licentie	basisvakken + prak. oef.	seminaries	werkgroepen
3e licentie	basisvakken reflectie- + prak. oef. vak + keuzevak- ken	seminaries	werkgroepen

De basisvakken en praktische oefeningen en desgevallend de reflectievakken zijn gemeenschappelijk voor alle studenten.

De keuzevakken zijn uiteraard optioneel. Voor de seminaries en werkgroepen moet een minimumprogramma doorlopen worden (minimum 2 seminaries zoals nu, en een minimum aantal nader te bepalen werkgroepen).

9. SLOTBESCHOUWING

34. Dergelijke hervorming kan worden doorgevoerd zonder dat er een iota gewijzigd wordt aan de weg op het toekennen van de academische graden, omdat deze wet alleen de materies voorschrijft die het minimumprogramma uitmaken, maar niets over de wijze waarop dit moet gebeuren, en niets over juridische vaardigheden waarvan men in 1929 en bij de latere hervormingen nog aannam dat zij in de praktijk konden worden verworven. Dergelijk programma vergt duidelijk meer man- en vrouwkracht dan thans in de rechtsfaculteit beschikbaar is, maar toch veel minder dan uit de theoretische omkaderingsnormen zou blijken. Daarvoor is het de moeite waard deze kleine bijkomende inspanning te doen. Aldus moet het mogelijk worden de juristen de vorming te geven waarop zij recht hebben en het land de juristen waarop het recht heeft.